

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 19:1 (2014), SS.125-145.

XIX. ASIR HİNDİSTAN HADİS ALİMİ SİDDİK HASAN HAN'IN (Ö.1307/1890) ALLAH'IN HABERİ SIFATLARI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Mehmet Sait UZUNDAĞ*

Öz

Haberî sıfatlar, Kur'an ve Sünnet'le isbat edilen vech, yed, istiva gibi sıfatlardır. Bu sıfatların nasıl anlamlandırılmaları gerektiği yönündeki farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Genel olarak Cahmiyye, Kaderiye ve Mu'tezile Allah'ın sıfatları hakkında tenzih ve takdis esasları yönünde görüş bildirmişlerdir. Ehl-i Hadis'in izlediği yol ise bu sıfatlara hakkında Kur'an ve hadiste bildirildiği şekliyle bağlı kalmak ve hiçbir tevil ve teşbihte bulunmamaktır. İşte bu bağlamda Siddik Hasan Han da Allah'ın haberî sıfatları hakkında fikirler ileri sürmüştür. Siddik Hasan (ö. 1307/1890) XIX. yüzyılın sonlarında Hindistan'da Ehl-i Hadis ekolünün en önde gelen temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Arapça, Farsça ve Urduca dillerini bilen ve bu dillerde tefsir, hadis, fıkıh, akaid başta olmak üzere tasavvuf, dil, edebiyat, tarih, biyografi alanlarında da birçok eser kaleme alan velûd bir müelliftir. Onun hadis alanında yaptığı çalışmalardan biri de Zebîdî'nin (ö. 893/1488) Et-Tecridü's-Sarîh li Ehâdisi'l-Camî's-Sahîh adlı eseri üzerine yazdığı "Avnü'l-Bârî bi-Halli Edilleti'l-Buhârî" adlı şerhidir. Biz de bu makalemizde müellifin adı geçen eseri bağlamında onun Allah'ın haberî sıfatlarına yaklaşımını irdedeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Siddik Hasan Han, Hadis, şerh, selef, sıfat.

19TH Indian Hadith Scholar Siddiq Hasan Khan's (d.1307/1890) Opinions Regarding Allah's Attributes

Abstract

Khabari attributes such as *vach* (face), *yâd* (hand) and *istawâ* (sette down) are proved in the Qur'ân and Sunnah. Different opinions emerged regarding to that how these attributes should be designated. Overall, Cahmiyya, Mu'tazila and Qadariyya delivered opinion about attributes based on sanctify and negotiation (*tanzîh*). The view of the Ahl-i Hadith about these attributes is to acknowledge that as reported in the Qur'ân and hadith and not to interpret (ta'wil) them. Siddiq Hasan Khan, is regarded as one of the most prominent representatives of the school of Ahl-i Hadîth in India in the end of the 19th century. Siddiq Hasan Khan who knows Arabic,

---

* Yrd., Doç., Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, e posta: sait_uzundag@hotmail.com

Persian and Urdu languages, has been written many works in the field of mysticism, language, literature, history, biography, especially in Tafsîr, Hadîth, Fiqh, Aqâid. One of his studies in his hadith is *Avnu al-Bari bi-halli Adillet al-Bukhari* which is a commentary written about Zabîdî's (d. 893/1488) *al-Tacrîd al-Sarih Ahâdis al-Camû al-Sahih*. In this study, we will examine Siddiq Hasan Khan's approach to some attributes of God from the point of view of aforesaid work.

Keywords: Siddiq Hasan Khan, Hadîth, sharh, salaf, attribute.

Giriş

Kur'an ve hadislerde, Allah'ın varlığı ve birliği dışında, O'nunla ilgili daha başka bir takım açıklamalar da yer almaktadır. Allah hakkında bilgi veren çeşitli tavsiflerden ibaret olan bu açıklamalar "Allah'ın sıfatları" probleminin konusunu teşkil eder. Kelamcılar tarafından ortaya atılan zat ve sıfat ayrımı esas alınacak olursa; sözü edilen bu tavsiflerin bazısının O'nun zatı ile bazısının da fiilleriyle ilgili olduğu söylenebilir. Mesela O'nun hay, kâdir, âlim, semi olması; O'na vech (yüz), ayn (göz), yed (el) veya ısbâ' (parmak) izafe edilmesi, O'nun zatıyla ilgili tavsifler içerisinde yer alırken; yine O'nun istivâsı, nuzûlü, kelâmı, ityânı, mecî'i ve dıhkı (gülme) gibi hususlar da fiilleriyle ilgili tavsifleri meydana getirirler. Bu bakımdan, Allah'ın sıfatları söz konusu olduğunda, her iki gurupta yer alan bu gibi tavsifler anlaşılır. Ancak şu hususu belirtmek gerekir ki Ashabu'l-Hadis, bu tavsifler içerisinde ilim, kudret, hayat gibi diğerlerine nisbetle mücerred sayılabilecek olanlardan ziyade, müşahhas bir karakter taşıyan ve insanlara ait özellikleri belirten kelimelerle ifade edilen yed, ayn, nuzûl, istivâ gibi sıfatlar¹ üzerinde daha fazla durmuş ve bu konudaki ayetlere "Âyâtü's-Sifât (Sıfat ayetleri)", hadisler için de "Ahâdîsu's-Sifât (Sıfat hadisleri) adını vermişlerdir.² Bu makalede de az önce belirtildiği gibi müşahhas karakter taşıyan sıfatlar üzerinde durulacaktır. Bu sıfatlardan bazıları Allah'ın zatı ile ilgili, bazıları da fiilleri ile ilgilidir. Açıklamalara geçmeden önce Siddîk Hasan Han'ın kısaca biyografisi ve ilminden bahsetmek konunun daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

¹ Haberi sıfat: "Tespiti akılla değil de, ancak Kur'an ve sünnetin bildirmesiyle mümkün olan ve Allah'a cismani bir takım vasıflar ve fiiller izafe eden sıfatlardır." Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Tevhid*, İstanbul, 1995. s. 164. İlgili sıfatlardan bazıları sadece Kur'an'da, bazıları sadece hadislerde, bazıları ise hem Kur'an ve hem de hadislerde geçmiş olup başlıcaları şunlardır; İstivâ, Vech, Yed, İsbâ', Ayn, Kabza, Sâk, Nuzûl, Kurb, İtyân, Mecî'. Görüldüğü üzere bu sıfatlardan bir kısmı, sadece Allah'ın zatıyla alakalı iken, diğer bir kısmı da hem zat hem de fiilleriyle alakalıdır. Özler, *İslam Düşüncesinde Tevhid*, s. 165.

² M. Hayri, Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, Ankara, 2011, s. 109. Sıfatlar meselesinin mâhiyeti ve ortaya çıkışı hakkında geniş bilgi için bkz: M. Hayri, Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, 109 vd.; Bekir Topaloğlu, "Allah", *DİA*, II, İstanbul, 1989, s. 489-488.

A) Sıddîk Hasan Han'ın Kısaca Biyografisi

Asıl adı Ebüt't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Âfî el-Kannevcî olup 19 cemaziyelevvel 1248 (14 ekim 1832)'de Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletine bağlı Bans Bireli'de doğmuştur. Hüseyini ve Buhârî nisbetleri ve Seyyid lakabıyla da zikredilmiştir.³ Buharâ'dan gelip Hindistan'a yerleşen Celaleddîn Cihaniyân Cihangeşt soyundan geldiğinden ötürü "buhari" nisbeti vardır. Aynı zamanda doğumunun hemen ardından annesi tarafından Kannuc'a götürüldüğünden "kannucî" olarak da nisbetlenmiştir. Sıddîk Hasan Han nesebinin babası tarafından Peygamber Efendimize, annesi tarafından ise Hz. Osman'a dayandığını belirtmektedir. Seyyid lakabı da buradan gelmektedir.⁴ Bopal Emîresiyle evlendikten sonra eyalet reisi veya valisi manasına gelen "nevvab" ünvanını da kullanmıştır.⁵ Sıddîk Hasan Han beş yaşında babasını kaybetmiş bundan ötürü ailesi maddi sıkıntı içine düşmüştür. Ancak annesinin özel gayretiyle tahsilini gerçekleştirmeyi başarmıştır.⁶ Başta abisi Seyyid Ahmed Hasan Arşî olmak üzere muhtelif hocalardan aldığı ilk eğitiminden sonra Ferruhabad, Delhi ve Kanpûr gibi şehirlere gitmiş aklî ve naklî ilimlerde birçok hocadan icazet almıştır. Delhi müftüsü Sadreddin Han Bahadır Azurde Dihlevî'den istifade etmiş bu iki senelik süreç Sıddîk Hasan Han'ın ilmi hayatının zirvesi olmuştur.⁷ Tahsilini yirmi bir yaşında tamamlayınca, Kannevc'e dönmüş kısa bir süre sonrada iş bulmak için Bopal'e gitmiştir. Bopal'de iki yıl devlet dairesinde kâtiplik ve tercümanlık yaptıktan sonra 1857'de ki bağımsızlık savaşından sonra görevinden alınmıştır, fakat üç yıl sonra tekrar görevine geri dönmüştür.⁸ 1861'de Bopal emirliği başveziri şeyh Cemaleddîn'in dul kızı Zekiye Begüm'le evlenmiş kendisinden iki çocuğu olmuştur. Hanımının vefatı üzerine hacca gitmiş ve sekiz ay Hicaz ve Yemen'de kalmıştır. Burada Hint ulemasından ve diğer âlimlerden ders okumuştur. Şah Abdulazîz Dihlevî'nin torunu Muhammed Yakub Dihlevî, Şevkânî'nin talebesi Abdülhak b. Fazlullah Benâresî ve Hudeyde müftüsü Şeyh Hüseyin b. Muhsin el-Ensârî el-Yemanî yararlandığı hocalardan bazılarıdır. Şevkânî çizgisinde bulunmasının en önemli sebebi bu dönemin etkileri olabilir. Başka istifade ettiği ulemâ da

³ Abdulhamid Birşık, Cüneyt Eren, "Sıddîk Hasan Han", *DİA*, XXXVII, İstanbul, 2009, s. 92.

⁴ Eren, Cüneyt, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân Tefsiri*, Erzurum, 2001, s. 64.

⁵ Birşık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", *DİA*, XXXVII, İstanbul, 2009, s. 93; Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân*, s. 64.

⁶ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân*, s. 67.

⁷ Eren, *Sıddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân*, s. 68-69.

⁸ Birşık-Eren, "Sıddîk Hasan Han", *DİA*, XXXVII, İstanbul, 2009, s. 93..

vardır.⁹ Hicaz seyahatinden dönünce Bopal medreselerine müdür olarak atanmıştır. Bopal'ın yeni emîresi Şahcihân Begüm"ün tahta geçişinin üçüncü senesinde kocası vefat edince, birlikte yaşayacağı aynı zamanda güvenilir bir danışman olarak Siddîk Hasan Han'ı seçti. Bu evlilikle Siddîk Hasan Han Bopal Emîri ünvanını almıştır.¹⁰

Siddîk Hasan Han, Sultan Abdulaziz ve Sultan Abdulhamid döneminde Osmanlı devletinde durumun iyice bozulduğu Rus savaşları sonucunda, devletin bekasının tehlikeye girdiği bir dönemde Osmanlı Devleti için yardım toplatmıştır. Bundan dolayı Sultan Abdulhamid Han 1878'de kendisine ikinci dereceden Mecîdî Nişan'ı, hanımına ise Şefkat Nişan'ı vermiştir.¹¹ 1885'e kadar onbeş sene yöneticilik yaptıktan sonra bazı suçlamalardan ötürü görevini bırakmak zorunda kalmıştır. Bundan sonra ilmi çalışmalarına ağırlık veren Siddîk Hasan Han 29 cemaziyelahir 1307'de (20 Çubat 1890) Bopal'de vefat etmiş ve buradaki aile mezarlığına defnedilmiştir.¹²

B) İlmî Kişiliği

Siddîk Hasan Han, Hind alt kıtasındaki Ehl-i hadîs okulunun kurucularındandır.¹³ Şah Velîyyullah Dihlevî'nin görüşleri doğrultusunda Kur'an-Sünnet temelli, Müslümanların sorunlarına çözüm bulma gayesiyle yola çıkmışsa da zaman içerisinde aşırı bir çizgiye kayarak fıkıh mezhepleri ve tasavvufa karşı şiddetli bir mücadele vermiştir. Bopal emîresiyle evlendikten sonra elde ettiği imkanlarla şehri bir ilim merkezi haline getirmeye çalışmıştır. Matbaalar kurulmuş birçok alanda eserler basılmış ve çokça kitap ücretsiz dağıtılmıştır. Muhtelif medreseler açılmış hatta başka yerden gelen talebeler için imkanlar oluşturulmuştur. Aynı zamanda şehirde İslama aykırı görülen fiiller, Hindu adetlerinden kaynaklanan merasimler yasaklanmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki velûd bir müellif olması, İslamî ilimlerin her alanında yüzlerce eser telif etmesi Ehl-i hadîs ekolünün yayılmasında etkili olmuştur.¹⁴ Siddîk Hasan Han, Şâh Velîyyullah Dihlevî'nin babasının kurduğu Rahîmiyye medresesinde eğitim gördüğünden düşüncelerinde Dihlevî ve talebelerinin

⁹ Birşık-Eren, "Siddîk Hasan Han", *DİA*, XXXVII, İstanbul, 2009, s. 92.

¹⁰ Eren, *Siddîk, Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân*, s. 72.

¹¹ Cüneyt Eren, Nurullah Yılmaz, "Hindistan Bhopal Emiri ve Müfessir Siddîk Hasan Han'ın Osmanlı Devleti ile İlişkisi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 19, 2002, s. 237.

¹² Birşık-Eren, "Siddîk Hasan Han", *DİA*, XXXVII, İstanbul, 2009, s. 93.

¹³ Siddîk Hasan Han'ın yaşadığı dönemde Hindistan'ın siyasi, fikri ve kültürel boyutu için bkz: Hilal Mertoğlu, *Abdu'l-Hayy el-Leknevî'nin Hayatı ve Hadis Anlayışı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 2-25.

¹⁴ Birşık-Eren, "Siddîk Hasan Han", *DİA*, XXXVII, İstanbul, 2009, s. 93.

etkisi vardır. Ayrıca Siddîk Hasan Han, Mekke ve Yemen seyahatlerinde görüştüğü Yemenli âlimlerin etkisi ve elde ettiği kitaplarla Şevkânî'nin, Muhammed b. Abdülvehhâb ve İbn-i Teymiyye'nin fikirlerini öğrenmesiyle, selefi-hanbeli anlayışa hatta zahiri bir çizgiye kaymıştır.¹⁵

Son devir ulemâsı içinde çokça eser vermiş velûd bir müelliftir. Arapça, Farsça ve Urduca'yı çok hızlı birşekilde yazıyor, yazdığı müsveddeleri tashihe bile ihtiyaç duymuyordu. Hergün sekiz kağıtlı bir cüz telifte bulunduğu nakledilmektedir.¹⁶ Şunu da belirtmek gerekir ki Arapçası Hindistan'da Arapça yazarlar içerisinde müstesna bir yere sahiptir.¹⁷ Siddîk Hasan Han'a "kitaplarını kendi yazmıyor eski eserleri kendi adıyla bastırıyor ya da emirlikten ötürü elde ettiği imkanlarla âlimlere kitap yazdırarak kendi adına bastırıyor" diye ithamlarda bulunulmuştur. Buna cevap olarak Abdulhay el-Kettânî el-Cezâîrî bütün bunların düşmanları tarafından atılmış birer iftira olduğunu, bütün eserlerini kendisinin yazdığını, delilinin ise bütün kitaplarındaki ortak uslûb olduğunu söylemiştir.¹⁸ Bu derece ağır ithamlar haksız olsa da müellifin bu hususta yanlış anlamalara sebep olacak bazı durumlarının olduğu da bir gerçektir. Bazı kitapların müelliflerini girişte kısa bir şekilde anlatması yeterli olmamakta yanlış anlamalara neden olabilmektedir. Aynı zamanda eserlerinde başka kaynaklardan istifadeyi abartarak nerdeyse kendi bir şey söylememektedir. Mesela; *Fethu'l-Beyân* tefsiri Şevkânî'nin *Fethu'l-Kadîrî* ve *İbn-i Kesîr* tefsirinin alıntılarla tekrardan kaleme alınmış gibidir.¹⁹

Siddîk Hasan Han'ın eserleri şöyle tasnif edilmektedir: Kur'an ilimleriyle alakalı altı, hadisle ilgili otuz üç, akâdle ilgili otuz, fıkıh ve usûl-u fıkha dair yirmi dört, sünnete bağlılık hakkında onbir, siyaset ve devlet yönetimi hakkında altı, tarih ve siyaset hakkında yirmi iki, edebiyat hakkında yirmi iki, tasavvuf ve ahlak hakkında elli altı, menâkıb ve fedâil hakkında on üç olmak üzere toplam iki yüz yirmi üç eser.²⁰

¹⁵ Ali Hakan Çavuşoğlu, "Siddîk Hasan Han", *DîA*, XXXVII, İstanbul, 2009, s. 95.

¹⁶ Eren, *Siddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân*, s. 79.

¹⁷ Eren, *Siddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân*, s. 79.

¹⁸ Eren, *Siddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân*, s.110-111.

¹⁹ Eren, *Siddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân* s. 111-112.

²⁰ Eren, *Siddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân*, s. 83.

C) Sıddîk Hasan Han'ın Allah'ın Sıfatları İle İlgili Görüşleri

Allah'a iman konusunun iki temel unsuru olan "Tevhid" ve "Sıfatlar" meseleleri Hz. Peygamber ve Ashabı devrinde, Kur'an'ın ve hadislerin konuyla ilgili açıklamalarının teslimiyetle kabulü ve bu konularda münakaşa zemininin ortaya çıkmamasına Hz. Peygamber'in hususi bir itina göstermesi sebebiyle, zihinleri meşgul eden bir problem olmaktan uzak kalmıştır.²¹ Ancak ilerleyen süreçte Selefiyye, Müşebbihe, Mücessime, Kerrâmiye, Haşeviyye, Mu'tezile, Halef âlimleri, Allah'ın sıfatları ile ilgili çeşitli fikrî ve kelâmî tartışmalara girmişlerdir. Örneğin Mu'tezile, kabul ettikleri tevhid prensibi gereği Allah'ın zatından ayrı olarak bazı sıfatları kabul etmenin, Allah için bir takım ortaklar kabul etmek manasına geleceğini bildirerek ilâhî sıfatları nefyetmişlerdir. Müşebbihe, Mücessime, Kerrâmiye ve Haşeviyye gibi fırkalar, haberî sıfatlarla ilgili ayet ve hadislere dayanarak Allah'ı cisim olarak telakkî etmişler, O'nu beşerî bazı sıfatlarla tavsif etmişlerdir. Halef alimleri ise Allah'ı beşere ait sıfatlardan tenzih etmek maksadıyla tevil metodunu benimsemişler, bu sıfatları Arap diline uygun bir tarzda²² ve akîl delillere ters olmayacak şekilde yorumlamışlardır.²³ Kannevcî de bu bağlamda Allah'ın sıfatları ile ilgili²⁴ olarak çeşitli açıklamalarda bulunmuştur.²⁵ Kannevcî bu sıfatları açıklamak için

²¹ Kırbaoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s. 114-115.

²² Sayın Dalkıran, *Tanrılaşırma*, İstanbul, 2004, s. 100

²³ Ali Budak, "Haberî Sıfatlara Dair Rivayetlerin Te'vil Yoluyla Çözümü Bağlamında Râzî'nin Esâsu't-Takdîs Adlı Eseri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum, 2011, c. 10, Sayı: 19, s. 43-44.

²⁴ Burada yerî gelmişken selef ulemasının konuyla ilgili görüşlerini de kısaca aktarmak faydalı olacaktır. Selef âlimleri Kur'an ve hadislerde yer alan bütün sıfatları Allah'a nispet etmeyi akidelerinin vazgeçilmez bir prensibi olarak kabul etmişlerdir. Allah'ın zâtî sıfatları ile fiili sıfatları arasında herhangi bir fark da gözetmemişlerdir. Nasslarda geçen sıfatların ne anlama geldiğini bilmediklerini ve bu türlü ayetlerin te'villerini bilmekle de yükümlü olmadıklarını söylemiş ve bu görüşlerine muhalif olanları da tenkit etmemişlerdir. Örneğin İbn Hazm'ın sıfatların Allah'a atfedilmesinin caiz olmadığı, sıfat kavramının Mu'tezile'nin uydurduğu bir kelime olduğu, Hz. Peygamber ve sahabeden hiç kimsenin Allah'a bir sıfat nispet etmedikleri (İbn Hazm, *Kitâbu'l- Fasl fi'l-Milel ve'n-Nihal*, thk. Muhammed İbrahim Nasr, Abdurrahman Umeyre, Beyrut, 1996, II, 284) görüşüne karşı Sıddîk Hasan Han'ın itirazı için bkz: Muhammed Sıddîk Hasan Han el-Kannevcî el-Buhârî, *Avnu'l-Bârî bi Halli Edilleti'l-Buhârî*, 2009, Katar, X, 365.

²⁵ Sıddîk Hasan Han, Allah'ın sıfatlarını zati ve fiili olmak üzere ikiye ayırmıştır. 1. Zati sıfatlar: Bunlar, ezeli ve ebedi olarak zatın gereği olan ve O'ndan ayrılması tasavvur edilemeyen sıfatlardır. 2. Fiili Sıfatlar: Bunlar da, (Allah'ın, ilmine uygun olarak) ezeli olmayıp onunla daima beraber olacak olan sıfatlardır. Yüce Allah'ı kitap, sahih sünnetin vasfetmediği bir sıfatla sıfatlandırmak caiz değildir. Yine aklın delaleti ile Allah'a ait olduğu ortaya çıkan hayat, kudret, ilim vb. fiiller Allah'ın zatına taalluk eden sıfatları teşkil ederken, halk, rızık ihyâ (diriltme), imâte (öldürme) vb. sıfatlar ise O'nun fiillerine taalluk eden sıfatlardır. Yine Kitap ve sünnette sabit olan vech, yed, ayn vb. sıfatlar O'nun zatı ile ilgili sıfatlardır. İstivâ, nuzûl, mecî

kendisinden önce yaşamış başta pek çok selef aliminin eseri olmak üzere çeşitli kaynaklardan faydalanmıştır. Şimdi onun yorumlarına geçelim.

1) Allah 'ın Nuzûlü Meselesi

"İnmek" manasına gelen "nuzûl", sıfatlar konusuyla ilgili olarak kullanıldığında, Allahın yeryüzü semasına inmesi manasına gelir. "Hadîsü'n-Nuzûl" denildiğinde de bu iniş ile ilgili hadis kastedilir. Allah'ın çeşitli zamanlarda yeryüzü semasına indiğini ifade eden hadisler Ashabü'l-Hadisın nuzûl konusuna sıfatlar meselesi içerisinde ele almalarının amilini teşkil eder. Zira, nuzûl konusunda herhangi bir ayet bulunmamakta ve Allah'ın bu sıfatı sadece hadislerle dayanmaktadır.²⁶ Konumuzla ilgili bir rivayet şöyledir:

Ebû Hureyre (r.a.)'den nakledildiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle demiştir: "Gecenin son üçte biri kaldığı zaman Mübarek ve Âli olan Rabb'ımız her gece dünyâ semâsına iner ve: Bana kim dua eder ki onun duasına icabet edeyim! Benden kim bir hacet ister ki ona dileğini vereyim! Benden kim mağfiret diler ki onun için mağfiret edeyim!" buyurur.²⁷ Kannevcî burada nuzûl kelimesi hakkında çeşitli görüşlerin olduğu, Müşebbihe'nin bunu zahiri ve hakiki anlama hamlettiğini, Harici ve Mutezile'nin ise bu konuda gelen hadisleri inkâr ettikleri, Sufyan bin Uyeyne (ö. 198), Sufyan es-Sevrî (ö. 161), Hammâd ibn Zeyd (ö. 179), Hammâd ibn Seleme (ö. 167), el-Evzâî (ö. 157), el-Leys ibn Sa'd (ö. 175) ve seleften bir çok alimin nuzûl ile ilgili hadisi, keyfiyet²⁸ ve teşbihten tenzih ederek icmal suretiyle kabul ettiklerini, bazılarının tevilde aşırıya kaçtıkları, bazılarının bu konuda bi-lâ keyf

gibi fiiller ise fiili sıfatlarına taalluk eder. Bunları teşbihe düşmemek şartıyla ispat etmek, caizdir... Siddik Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, X, 366-367.

²⁶ Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 265.

²⁷ Buhârî, *Teheccüd*, 14.

²⁸ Selefî anlayışa mensup alimler, "Kur'an ve sünnette yer alan sıfatlara, Allah ve Rasûlünün muradı üzere iman eder, keyfiyetini araştırmayız" demek suretiyle naslarda yer alan özelliklerin beşeri vasıflara benzemediğini söylemekle icmali metodu benimsemişlerdir ki bu metod da aslında bir tevildir. M. Sait Özervarlı, "Selefiyye", *DİA*, XXXVI, İstanbul, 2009, s. 401; İlyas Çelebi, "Sıfat", *DİA*, XXXVII, İstanbul, 2009, s. 105. İfade edelim ki, özellikle haberî sıfatlarla ilgili müteşâbihâtın yorumlanmasına karşı olan Selef'in, teşbih ve tecsimden uzak kaldıklarını söylemek zordur. Zira onların kitaplarında yer alan teşbih ve tecsim ima eden ifadelere rastlanması bu görüşü güçlendirmektedir. İşte bundan dolayıdır ki, İbn Hazm (ö. 456) selefî akîdeyi; "sonu teşbihe varan bir yolun başlangıcı olarak" nitelemiştir. Metin Yurdağür, "Haberî Sıfatları Anlamada Metod", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kayseri, 1983, Sayı:1, s. 256, 257. Selef'in, haberî sıfatları dine zarar gelir endişesi ile yorumlamayıp, onları zâhirî anlamları üzerine terk edişini yanlış yorumlayan fırkaların, ifrata düşerek sonunda teşbih ve tecsime ulaşmış olmaları ise İbn Hazm'ın bu görüşünde haklı olduğunu ortaya koymaktadır. Yurdağür, "Haberî Sıfatları Anlamada Metod", s. 257.

(keyfiyetsiz) iman edilmesi gerektiğini açıkladıktan sonra sonuç olarak bunun ya Allah'ın emrinin indiğini veya onun kendisine dua edenlerin duasına icabet edeceği şeklinde tevil edildiğini söylemiştir. Yine devamında İbn Füreğ'in de, yenzilü " ينزل " fiilini, bazı meşayihin, "yünzilü ينزل" şeklinde ele aldığını ve burada mahzuf bir mefulun olduğunu ve o zaman "Yüce Allah bir melek indirir" şeklinde anlaşılması gerektiği fikrinde olduğunu söylemiştir. Kastallânî (ö. 923/157) ise burada, "Allah, lûtfu keremi ile kullarına yaklaşır, dualarına icabet eder, özürlerini kabul eder ki bu manevi nuzûl olup maddi nuzûl ve zatıyla gelişi değildir"²⁹ açıklamalarını serdedir.³⁰

Sonuç olarak Kannevcî şöyle demektedir: "Tüm bu teviller hiçbir değer taşımaz. Bu hadisin zahiri ile bu konuda varid olan diğer hadisler de bunu reddetmektedir. Nuzûl konusunda ve Allah'ın sıfatlarını anlatan hadisler de bunu reddetmektedir. O zaman uyulması gereken ve bidatlerden uzak bir şekilde akideye uygun olan durum, tevil, ta'tîl (sıfatların inkârı) ve teşbihe düşmeksizin keyfiyetsiz bir şekilde zahiri hal üzerine bırakmak ve manayı söyleyene havale etmektir. Selef alimleri ve imamlardan hiç kimse bu haberleri tevil etmediler. Bilakis bu haberlere iman ettiler, onları zahiri üzerinde bıraktılar, keyfiyetini açıklamadılar..."³¹

Sonuç olarak Kannevcî, bu rivayetle ilgili olarak hiçbir yorum yapmadan, manalarını Allah'a havale etmek suretiyle tefvîz³² metodunu takip etmiştir.

2) Allah 'ın Arş 'a İstivâsı Meselesi

Kur'an ve hadislerde bahsi geçen geçen Arş hakkındaki itikadî tartışmalar, Kelâm ilminin teşekkül etmeye başladığı hicrî II. asrın başlarına kadar uzanır. Cehmiyye ve Mu'tezile'nin ortaya çıkışına kadar Müslümanlar,

²⁹ Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Kastallânî, *İrşâdü's-Sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1990/1410, III, 223. Kastallânî hakkında daha geniş bilgi için bkz: Mehmet Sait Uzundağ, *Kastallânî (851-923/ 1448-1517) Ve İrşâdü's-Sârî İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından İncelenmesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

³⁰ Sıddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, III, 436-439 (özetle).

³¹ Sıddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, III, 439-440.

³² Tefvîz: "Allah'ın zâtı ve sıfatlarının mahiyetine ilişkin bilgiyi ilâhi ilme havale etmek" anlamındaki tefviz, Selef ulemasınca benimsenmiştir. Bu âlimlere göre Allah'ın naslarda belirtilen sıfatları vardır, ancak bunlar yaratıkların sıfat ve fiillerine benzemez; gerçek manalarını ve mahiyetini bilmek mümkün değildir. Bundan dolayı teville başvurmadan ve aralarında bir ayrım yapmadan naslarda zikredilen sıfatların hepsine iman etmek gerekir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: İbn Teymiyye, *er-Risâletü't-Tedmüriyye*, thk. Muhammed b. Avde es-Sev'î, Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad, 1400, s. 7, 21-29, 39-93.

yedinci göğün üzerinde bulunan, melekler tarafından taşınan ve yine meleklerin etrafında döndüğü kutsal bir Arş'ın varlığına iman etmişlerdir. Özellikle Mu'tezile'nin, Arş'ı "mülk" manasında te'vil etmesiyle birlikte Ehl-i Sünnet kaynaklarında "Arş'a iman konusuna" yer vermeye başlanmıştır. Hatta bu konuda müstakil çalışmalar yapılmıştır. Kelâm ilminin giderek yayılması ve Ehl-i Sünnet alimlerinin de bu metodu kullanmaya başlamaları ile birlikte kaynaklarda Arş, manâsı, mahiyeti, yeri, yaratılmışlığı, yaratılış zamanı ve Allah ile olan ilişkisi açısından tartışma konusu olmuştur.³³ İstivâ (استوی) lügatta, ayağa kalkmak, dikilmek, düz olmak, eşit olmak, aynı seviyede olmak anlamlarına gelir. 'Alâ (على) harfi cerri ile kullanıldığında ise, yükselmek³⁴, yerleşmek, kurulmak ve oturmak anlamlarını ifade eder.³⁵ Ayrıca İstivâ'nın, istilâ ve kemâle ermek gibi anlamları içerdiği de söylenmiştir.³⁶ Hadisçiler istivâ konusu ile ilgili bir çok rivayete yer vermişlerdir.³⁷ Bu rivayetlerin ortak özelliği Allah'ın gökte/semada olduğuna vurgu yapmalarıdır. Çünkü rivayetlerde her şeyin üstünde gökte olan somut bir Allah'ın varlığı ortaya konmaktadır. Bu rivayetler, o kadar çoktur ki, Allah'ın semada olduğunu haber veren rivayetlerin lafzen mütevatir derecesinde olduğu dahi söylenmiştir.³⁸ İşte bu bağlamda Hadisçiler de eserlerini tertip ederken bu mefkûreyi rehber edinmişler, Kur'ân'da sıkça geçen "istivâ" kavramını konu başlığı yapıp, Allah'ın fiziki mekân olarak her şeyin üstünde, semada/gökte olduğuna delalet eden rivayetleri bu başlık altında zikretmişlerdir.³⁹ Buhârî de bu bağlamda bazı hadisleri kitabına almıştır.

Örneğin Kannevci "Onun arşı su üzerindedir."⁴⁰ bab başlığı ile ilgili olarak genel olarak Selef'in bu konudaki görüşlerini özetlemiştir. Bu bağlamda arş'ın Beyhakî'nin "el-Esmâ ve's-sifât"⁴¹ adlı eserinde belirttiği gibi

³³ Hâris Muhâsibî, , *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*, Trc: Veysel Akdoğan, İstanbul, 2003, s. 243 (4. dipnot); Yusuf Şevki Yavuz, "Arş", *DİA*, III, İstanbul, 1991, s. 407-408.

³⁴ İsmail Hakkı, *İlm-i Kelâm*, İstanbul, 1342. s. 154.

³⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb* (et-Tefsîrü'l-Kebîr), 1357/1938, byy., II, 154.

³⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Kitâbu't-Tevhîd*, Thk. Fethullah Huleyf, İstanbul, tsz. s. 72.

³⁷ Örnek olarak bakınız: Müslim, Zikir, 83; Ebû Dâvûd, Eymân ve Nüzûr, 16, Tıb, 19; Müslim, Nikâh, 121; Tirmîzî, Birr ve Sıla, 16.

³⁸ Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Osman, *el-Erbeîn fî Sıfâtı Rabbi'l-Âlemîn*, thk. Abdülkadir b. Muhammed Sufi, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1993, s. 53.

³⁹ Muhammed Ali Asar, *Hadislerde Allah Tasavvuru*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012, s. 158.

⁴⁰ Hud, 11/7; Buhârî, Tevhîd, 22.

⁴¹ el-Esmâ' ve's-sifât. Eserde Allah Teâlâ'nın isimleri Kitap, Sünnet ve icmâa dayanılarak açıklanmış, bilinen doksan dokuz isminin dışında başka isimleri olduğu da gösterilmiştir. Çeşitli baskıları olan eser son defa İmâdüddin Ahmed Haydar tarafından iki cilt olarak

mahlûk olduğunu söylemiştir. ⁴² "Rahman Arş'a kurulmuştur (Taha 20/5), ayeti ile ilgili olarak da şöyle der. "Buradaki "istivâ 'ala'" şeklinde yücelme, yükselme anlamındadır. Yine Ebu'l Kasım el-Lalekâî, Kitabü's-Sünne'de⁴³ Hasan Basrî'den o da annesi Ümmü Seleme'den; dedi ki; "İstivâ gayrı meçhul, keyfiyeti gayrı ma'kul olup onu ikrar ise, imandır. Onu bilerek inkâr ise küfürdür."⁴⁴ Ayrıca Rabia b. Abdurrahman'a "استوى علي العرش" nasıldır diye soruldu: Dedi ki: İstivâ,

"gayrı meçhul, keyfiyeti ise gayrı ma'kul olup Allah'ın bildirdiği ve Peygamber'in bize ulaştırdığı şeyler gereği, bizlere düşen teslim olmaktır. Yine Tirmizî (ö. 279/892), Allah'ın sadakayı kabul edip onu sağ eline alması ve Allah'ın dünya semasına her gece inmesiyle ilgili rivayetler⁴⁵ hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır: "İlim ehli bu rivayetleri kabul etmiş, bunlara iman etmiş, bunların nasıl olduğunu sorgulamamıştır. Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Mübârek gibi âlimler bu rivayetleri nasıl diye sorgulamadan olduğu gibi kabul etmişlerdir. Cehmiyye ise, nüzûl vb. müteşâbih sıfatların geçtiği rivayetleri Allah'ı mahlûkata benzettiklerinden dolayı kabul etmemişlerdir."⁴⁶ Yine İbn Abdilber (ö. 463/1070) şöyle demektedir: "Ehl-i Sünnet, kitap ve sünnette vârid sıfatları kabul etmekte ve herhangi bir sığata keyfiyet atfetmemekte icma etmektedir."⁴⁷

Yine Kannevci, Beyhakî, İbn Ebi Hatîm, imamü'l-Harameyn, İbn Hacer gibi âlimlerin eser ve görüşlerini naklederek⁴⁸ şöyle demektedir: "Bu

neşredilmiştir. M. Yaşar Kandemir, "Beyhakî, Ahmed b.Hüseyin", *DİA*, VI, İstanbul, 1998, s. 59-60.

⁴² Beyhakî, ilgili hadis rivayetleriyle devam ederek konuyu anlatmış, kendisinden önceki din bilginlerinin konu çerçevesindeki görüşlerini aktarmış, karşıt görüşleri ifade etmiş, kendi görüşüyle konuyu tamamlamıştır. Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *el-Esmâ ve's-Sıfat*, thk. Fuâd b. Serâc Abdülgaffâr, el-Mektebetü't-Tevfikîyye, Kahire, t.y s. 560-582.

⁴³ Şerhu Usûli İtikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa. Çeşitli kaynaklarda es-Sünne, Şerhu's-sünne, Şerhü itikâdi Ehli's-sünne, Hucecû usûli itikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a, Şerhu huceci usûli itikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a, Mezâhibü Ehli's-sünne gibi adlarla da anılır. Lâlekâ'nin hayatının sonlarında kaleme aldığı anlaşılın eserin mukaddimesinde Selefin sünnete bağlılığı, akli esas alan Mu'tezile'nin hadisi bilmediği, bid'at karşısında âlimlerin tavri ve ehl-i hadîsin üstünlüğü ele alınmış, daha sonra Allah'ın birliği, isimleri ve sıfatları, Ehl-i sünnet'in Kur'an'a bakışı, Allah'ın zâtını düşünmekten nehiy, kader, mucize, iman, günah, tövbe, kabir, kıyametin alâmetleri gibi konular işlenmiştir. İbrahim Hatipoğlu, "Lâlekâî", *DİA*, XXVII, Ankara, 2003, s. 85-86.

⁴⁴ Lalekâî, Ebu'l-Kâsım Hibetullah, *Şerhu Usûli İtikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa mine'l-Kitâb ve's-Sünne ve İcmâi's-Sahâbe*, thk. Ahmed Said Hamdan, Dârü Taybe, Riyad, 1402, III, 398.

⁴⁵ Tirmizî, Zekât, 28.

⁴⁶ Siddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, X, 389-393.

⁴⁷ Siddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, X, 392.

⁴⁸ Siddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, X, 389-393.

konuda bize düşen, Ehl-i Hadîs ve selefin bildirdiği, kitap ve sünnette bizlere bildirildiği şekliyle tevil ve teşbihe girmeden iman etmek, bu konuda İbn Teymiyye ve onun öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye, Zehebî, Şevkânî vb. bir çok âlimin eser ve görüşlerinden faydalanmaktır.⁴⁹

3) Allah'a El (Yed) İzafe Edilmesi

Yed kelimesi lügatte el, uzuv, mülk, sıla, kıymet, bereket, vakar, koruma, yardım, saltanat, kuvvet, kudret, ihsân ve nimet gibi manalara gelir.⁵⁰ Kur'an'da ve hadislerde, Allah'a muzaf olarak zikri geçen; "yed" ve bununla ilgili diğer kelimelerin, müteşâbihattan olduğunu ve Yed'in Allah'ın sıfatları arasında yer aldığını belirten müellifler "yed" konusunda Selef mezhebinin metodunun tefvîzden ibaret olduğunu da ifade etmişlerdir.⁵¹

Siddîk Hasan Han'ın bu tür rivayetlere yaklaşımı da aynı şekilde selef mezhebinin takip ettiği tefvîzden ibarettir. O bu tür rivayetleri tevil edenleri de eleştirmiştir. Örneğin, Yüce Allah'ın zekatı sağ eliyle kabul ettiğine dair⁵² bir ifade için Kannevî Hattâbî'den şöyle açıklama getirmektedir: Örfte sağ el güçlülüğü, sol el ise zayıflığı ifade eder. Yine başka âlimlerden de bu kullanımın Allah'a el izafe etmenin onun azametini bildirmek için istiare⁵³ olduğunu nakleder.⁵⁴ Yine Kannevî sonuç olarak şöyle demektedir: "Sağ el (yemin), yed (el) vb. sıfatlar Kur'an'da ve sünnette Allah'ın sıfatları olarak yer almaktadır. Bu sıfatlara zahiri olarak hiçbir tevile ta'til (sıfatların inkârı) ve tahrife mahal bırakmadan, hak olduğu için tabi olmak gerekir. Halef ise bu konuda tevil metodunu kullanır. Bu ise mecruh zayıf bir görüş olup buna irfan denizinden nasiplenmeyen, kalbine lezzet veren ve imanın kalbinde kökleşmesini sağlayan, Kur'an ve sünnetin kokusunu almamış olanlar teşebbüs eder."⁵⁵

⁴⁹ Siddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, X, 393-394 (özetle).

⁵⁰ İsfahânî Râgıb, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dârü'l-Kalem, Dimaşk, 1992, s. 889-890.

⁵¹ Kırbaşoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları*, s. 216.

⁵² Buhârî, Zekat, 8.

⁵³ Sözlükte "ödünç istemek, ödünç almak" anlamına gelen istiareyi belagat âlimleri, "bir kelime veya terkinin, teşbihe mübalağa ve yorum gücü sağlamak için benzeşme ilgisıyla ve bir karineye dayalı olarak gerçek anlamı dışında kullanılması" şeklinde tarif etmişlerdir. İsmail Durmuş, İskender Pala, *"İstiare"*, *DİA*, XIII, İstanbul, 1996, s. 315.

⁵⁴ Siddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, IV, 113.

⁵⁵ Siddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, IV, 114.

4) Allah 'a Ayak (Kadem) İzafe Edilmesi

Bazı rivayetlerde geçen ve hadisçilerin sıfatlar içerisinde zikrettikleri hususlardan birisi de Allah'a ayak, bacak nisbet edilmesidir. Bu kelimelerin Allah'a nisbet edilmesi ile ilgili şöyle bir rivayet vardır: Enes b. Mâlik'ten nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Cehennemlikler cehenneme atılınca cehennem daha var mı diyecek, bunun üzerine Allah ayağını (cehennemın üzerine) koyacak, o da yeter yeter diyecek."⁵⁶ Kannevî bu rivayetin yorumunda İbn Hacer'in şöyle dediğini nakleder: "Ayak (kadem) hususunda ihtilaf edilmiştir. Selefin bu ve buna benzer konulardaki görüşü bellidir. Biz bu konuda tevile dalmayız. Bilakis Allah'a noksanlığı vehmettiren şeylerin imkansız olduğuna iman ederiz. Ancak, ilim ehlinde birçok kimse bu konuda tevile dalmışlardır." Kannevî de sonuç olarak şöyle demektedir: "Bu durumda doğru olan, tevil yapılmamasıdır."⁵⁷

5) Allah'a Yüz (Vech) İzafe Edilmesi

"Vech" kelimesi lügatte surat, çehre, yüz, tarz, üslûp, yol, bir şeyin karşısında olan, sûret, sebep, cephe, satıh, ön, alın, üst, vesile bir şeyin nefsi, semt, cihet gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁸ Vech, bazı ayet ve hadislerde Allah'a izafe edilmektedir. Örneğin bir rivayet şöyledir: İtbân b. Mâlik el-Ensârî'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Allah'ın rızasını (vech) umarak, Allah'tan başka ilâh olmadığını söyleyen kimseye cehennem ateşi haramdır."⁵⁹ Kannevî, bu rivayette geçen "vechi" zât, Allah'ın kendisi olarak açıklamıştır.⁶⁰

6) Allah'a Bıkma, Gazab-Öfke, Ferahlama Gibi Sıfatlar İzafe Edilmesi

Bıkma, gazab, öfke, ferahlama gibi özellikler bazı hadislerde Allah'a izafe edilmiştir. Bu bağlamda Hz. Aişe Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu söyler: "Gücünüz nisbetinde amel işleyiniz. Zira siz usanmadıkça Allah usanmaz."⁶¹ hadisinde Kannevî, Nevevî'den alıntı yaparak, buradaki "lâ yemellü " لا يمل " ibaresi, "usanmaz" anlamında olup, anlamı bizim için uygun

⁵⁶ Buhârî, Tefsîr, (Kâf), 1.

⁵⁷ Sıddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, VIII, 463.

⁵⁸ İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1996, XIII, 555-556.

⁵⁹ Buhârî, Rikâk, 6.

⁶⁰ Sıddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, IX, 451.

⁶¹ Buhârî, Savm, 52; Müslim, Salâtü'l-Musafirin, 221; Muvatta, Salâtü'l-leyl, 4.

durumdur, ancak bu durum, Allah için muhal olup tevil edilmesi gerekir." Muhakkik âlimler şöyle demektedir: Allah size usanma muamelesi yapmaz. Yani siz amelleri terkedinceye kadar sizden fazlını ve rahmetini kesmez. Kirmani şöyle dedi: Bu cezanın terkedilmesi ile ilgili mecazi bir kullanımdır. Bazıları da şöyle dedi: Siz gücünüzün yetmediği şeyleri yaparak kendinizi usandırmayın. Çünkü siz, Allah'ın rahmetinin bolluğundan usanıyorsunuz (ama) Allah usanmaktan münezzehtir. (Allah hiçbir zaman ibâdet edilmekten usanmaz; fakat siz usanırsınız.)⁶²

Yine "...Rahmetim gazabımı geçmiştir." ⁶³ ibaresi ile ilgili şöyle demektedir: Gadabla kastedilen, gadabın gereği olan azab ve cezalandırmadır. Yani kendilerine gadab olunana azabın ulaştırılmasıdır. Çünkü bir şeyin birşeyi geçmesi ve ona galib olması onun taalluk ettiği şeyle ilgilidir. Yani rahmetin bir şeye taalluk etmesi, ona gadabın taalluk etmesinden önce gelir. Çünkü rahmet Yüce Allah'ın mukaddes zatının gereğidir. Gadab ise sonradan yaratılan kulun işlediği bir amel neticesinde kendini gösterir.⁶⁴

Diğer bir örnek şöyledir: İbn Mes'ûd, Rasûlullah (s.a.s.)'in şöyle dediğini nakletmiştir: "... Allah, mü'min kulunun tevbesinden, tıpkı şu kimse gibi sevinir: "Bir adam hiç bitki bulunmayan, ıssız, tehlikeli bir çölde, beraberinde yiyeceğini ve içeceğini üzerine yüklemiş olduğu bineği ile birlikte seyahat etmektedir. Bir ara (yorgunluktan) başını yere koyup uyur. Uyandığı zaman görür ki, hayvanı başını alıp gitmiştir. Her tarafta arar ve fakat bulamaz. Sonunda aç, susuz, yorgun ve bitap düşüp: "Hayvanımın kaybolduğu yere dönüp orada ölünceye kadar uyuyayım" der. Gelip ölüm uykusuna yatmak üzere kolunun üzerine başını koyup uzanır. Derken bir ara uyanır. Bir de ne görsün! Baş ucunda hayvanı durmaktadır, üzerinde de yiyecek ve içecekleri. İşte Allah'ın, mü'min kulunun tevbesinden duyduğu sevinç, kaybolan bineğine azığıyla birlikte kavuşan bu adamın sevincinden fazladır."⁶⁵ Kannevî burada şu açıklamaları yapmaktadır: "Yani onun tevbesini kabul eder. Bu rivayette insanoğlu için kullanılan "sevinme" sıfatını, Allah için kullanmak caiz değildir. Çünkü "sevinme", kişinin kendi nefsinde bir eksikliği gidermekten, herhangi bir ihtiyacını karşılamaktan, nefesine bir menfaat sağlamak veya zararı defetmekten dolayı gönlünde hissettiği bir heyecandır. Bu durum Allah için caiz değildir. Çünkü o zatı ile kâmindir. O'nda

⁶² Siddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, V, 151.

⁶³ Buhârî, *Tevhîd*, 15, 22, 28, 55.

⁶⁴ Siddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, X, 387-389.

⁶⁵ Buhârî, *Deavât*, 4.

herhangi bir kusur ve noksanlık söz konusu değildir. Bunun anlamı Allah'ın kabul etmesidir. Selef bu ve buna benzer ifadelerin, kişinin Allah'ın rızasını kazanmak için teşvik edildiği amellerle ilgili olduğunu anlamışlardır. Yine onlar, Allah'ın sıfatlarını kabul etmişler, Allah'ı mahlûkatın sıfatlarından tenzih etmek amacıyla tefsirleriyle meşgul olmamışlardır.⁶⁶

7) Allah-Mekân ilişkisi

Allah için bir mekândan bahsedilip bahsedilmeyeceği meselesi ilk devirlerde tartışılmaya başlanmıştır. Şârihimiz de bu bağlamda açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin Ebu Hureyre Peygamberimizin şöyle buyurduğunu nakleder: "Allah Teâlâ varlıkları yarattığı zaman, kendi katında Arş'ın üstünde bulunan kitâbına: «Rahmetim gerçekten gazabımı geçmiştir!» diye yazmıştır.⁶⁷ İbn Battâl şöyle demektedir: "İndehü" lafzı mekân anlamındadır. Ancak Yüce Allah mekândan münezzehtir. Allah bir mekâna hulûl etmekten münezzehtir. Çünkü hulûl arazdır, yok olabilmektedir. O aynı zamanda hâdistir, hâdis olma vasfı Allah için uygun değildir. Buna göre anlamı şöyledir: Allah'ın ilmi, kendisine itaat ederek amel edenleri mükafatlandırmayı, kendisine isyan ederek amel edenleri cezalandırmayı kapsamaktadır. Bu görüşü başka bir hadisteki "ben kulumun zannı üzereyim" ifadesi destekler. Burada da kesinlikle mekân söz konusu değildir.⁶⁸

Bu bağlamda diğer bir rivayet şöyledir: Enes (r.a.)'den rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.s), kible duvarında tükürük gördü. Bu kendisine o kadar ağır geldi ki, üzülüşü yüzünden besbelli oldu. Kalktı ve eliyle onu kazıdı. Sonra şöyle buyurdu: "Herbiriniz namazına durduğu vakit şüphesiz Rabb'ı ile münâcât eder çünkü Rabb'ı kendisi ile kıblesi arasındadır...⁶⁹ Kannevcî burada "Rabb'ı kendisi ile kıblesi arasındadır" ifadesi ile ilgili olarak şöyle demektedir: "Bunun zahiri olarak anlaşılması, Yüce Rabbimize bir mekân izafe edileceğinden dolayı muhaldir. O devamında İbn Battâl ve Hattâbî ve İbn Abdilber'den nakiller yapmaktadır. Hattâbî şunları söylemiştir: "Bu ifade, namaz kılanın yöneldiği kiblenin kişinin niyetine bağlı olarak onu Allah'a ulaştırdığı şeklinde anlaşılır. Bu durumda hadisin anlamı şöyle takdir edilir: Kişinin maksudu, kible ile kendisi arasındadır." Bu ibarede muzafın hazfedildiği de söylenmiştir. Buna göre mana şöyledir: "Allah'ın azameti veya vereceği sevap, kible ile kişinin arasındadır."

⁶⁶ Siddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, X, 238-239.

⁶⁷ Buhârî, *Tevhîd*, 15.

⁶⁸ Siddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, X, 387-388.

⁶⁹ Buhârî, *Salât*, 39.

İbn Abdilber ise şöyle demiştir: "Bu söz, kıblenin önemini beyan etmek için söylenmiştir."⁷⁰

8) Kurb (Yaklaşma), İtyân (Gelme), Hervele (Koşma) ve Ayrılma Meselesi

Kurb, yaklaşmak, yakın olmak⁷¹ demektir. Bazı rivayetlerde yaratılmışlara ait olan kurb (yaklaşma), İtyân (gelme), hervele (koşma) ve ayrılma fiillerinin de Allah'a izafe edildiğini görmekteyiz. Kennevî'nin bu tarz rivayetlere yaklaşımını görelim.

Örneğin, "Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamber'den naklettiğine göre Allah (cc) şöyle buyurmaktadır: "Ben kulumun benim hakkımdaki zannı/düşüncesi ne ise öyleyim. Beni zikrederken de onunla beraberim. O, beni gönlünden zikrederse ben de onu kendim zikrederim. O, beni bir cemaat içerisinde zikrederse ben de onu daha hayırlı bir cemaat içerisinde anarım. Bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir arşın yaklaşırım Bana bir arşın yaklaşırsa ben ona bir kulaç yaklaşırım. O, bana yürüyerek gelirse ben ona koşarak gelirim."⁷² kudsî hadisi ile ilgili olarak Kastallânî'den nakille, "Burada "onunla beraberim" demek, onu ilmimle bilirim anlamında; beni zikrederse ben de onu zikrederim, ona mükâfât verir, rahmet ederim; bana yürüyerek gelse ona koşarak giderim ise yani, bana az bir ibadet ve itaat ile gelirse ona büyük bir mükâfât veririm anlamlarında olduğunu"⁷³ söylemektedir. Yine "ben ona koşarak giderim" ibaresi ile ilgili olarak da İbn Battâl'dan şunu nakletmektedir: "Buradaki fiiller hakikat ve mecaz ihtimallidir. Hakikat olması durumunda bunların mesafe katletmeyi gerektirecektir ki, bu durum ise Allah için uygun değildir. Ancak bunun mecaz olarak anlaşılması gerekir. Buradaki Allah'a yakınlaşmak ona itaatle nafîle ve farzları yerine getirmek suretiyle anlaşılmalıdır. Yüce Allah'ın koşarak gelmesi de ona mükâfâtını hızlı bir şekilde vermesidir."⁷⁴ İbnü't-Tîn de (ö. 611/1214), Allah'ın koşarak gelmesi/hervele; Allah'ın kuluna olan merhametinin süratinden, onun ortaya koyduğu kulluktan duyduğu hoşnutluktan, ona olan mükâfâtının kat kat

⁷⁰ Siddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, II, 201.

⁷¹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 663.

⁷² Buhârî, *Tevhîd*, 15.

⁷³ Siddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, X, 396.

⁷⁴ Siddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, X, 400.

olmasından kinayedir, der. Sonuç olarak buradaki yaklaşıma, kurb ve hervele (koşma), müşâkele⁷⁵ yoluyla mecazdır veya istiaredir..⁷⁶

Yine bu bağlamda nakledilen "Yüce Allah kulları arasında hükmetmek için ayrılır..."⁷⁷ rivayetinde Kastallânî'nin şöyle dediğini nakleder: "Burada Allah'a isnad edilen ayrılma fiili mecâzidir, çünkü hiçbir iş Allah'ı meşgul etmez, bundan maksat Allah'ın hükmünü, kullarına mükâfât ve cezayı vermek suretiyle tamamlamasıdır."⁷⁸

9) Gülme (Dıhk) Meselesi

Gülmek/dıhk, sadece bazı hadislerde Allah'a izafe edilmiş bir sıfattır. Konumuzla ilgili bir rivayet şudur. Ebû Hureyre'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Birisi diğerini öldüren fakat her ikisi de cennete giren iki kişiye Allah güler. Biri Allah yolunda savaşır, şehit olup cennete girer. Sonra Allah onu öldürenin tövbesini kabul edip ona hidayet verir o da Allah yolunda savaşır ve şehit olur (böylece o da cennete girer.)"⁷⁹ Kannevî, Yüce Allah'ın gülmesini "onlara rızasıyla yönelmesi" anlamında olduğunu söyler ve açıklamalarına şöyle devam eder: Hattabî, Dıhk (gülme) beşer için kullanılan mânâda değildir, bu mânânın Allah'a nisbeti de câiz değildir demektedir. İmâm Buhârî gülmenin rahmet mânâsında olduğunu söylemiştir. 'Rızasıdır' şeklinde mânâlandırılması daha doğru olsa gerektir. İbnü'l-Cevzî şöyle demektedir: "Selefin çoğu bu tür (gülmek)" sıfatları te'vilden kaçınmışlar, nasıl vârid oldular ise öylece kabul etmişlerdir. Vârid olduğu çerçevede kabul edilmesi Allah'ın sıfatlarının mahlûkatın sıfatlarına benzemediğinin itikâd edilmesi sûretiyle olur. Yine Allah noksanlıklardan tenzih edilerek bu sıfatlardan muradın ne olduğunun bilinmediği ifade edilir. İbn Hacer şöyle demektedir: Dıhk/ gülmekten maksat hoşnutlukla, rıza ile yönelmek demektir. إلى ضحك harfi ceri ile müteaddi oluşu ise, "falan

⁷⁵ Müşâkele: sözlükte "iki şeyin biçim ve tarz yönünden benzeşmesi ve uyuşması" anlamına gelip bedî' ilminde "bir söz içinde iki kelime arasındaki biçim benzeşmesi" mânâsında terim olarak kullanılır ve anlama güzellik katan sanatlardan sayılır. Müşâkele edebî bir amaç veya nükte için bir kelimenin başka bir anlam ve bağlamda tekrar edilmesi şeklinde gerçekleşir. İlk kelime genellikle gerçek manada olmasına karşılık ikinci kelime ona tabi ve sadece şekil (lafız) yönünden ona benzer olarak getirilir. İsmail Durmuş, "Müşâkele" *DİA*, XXXII, İstanbul, 2006, s. 154-155. Müşâkele kısaca, lafızda ittifak, manada ihtilafır. Muhammed Ali es-Sabuni, *Safvetu't-Tefâsir*, Beyrut, 1981, I, 39.

⁷⁶ Sıddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, X, 402.

⁷⁷ Buhârî, *Ezân*, 129.

⁷⁸ Sıddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, III, 37.

⁷⁹ Buhârî, *Cihâd*, 28.

falana güldü sözündeki, hoşnutluğunu göstermek üzere ona güleriyle yöneldi" anlamındadır.⁸⁰

Burada Kannevî Allah'a nisbet edilen "gülme/dıhk" sıfatını erken dönem âlimlerden yaptığı nakillerle her ne kadar tevil edilmesini uygun görmemiş olsa da e Allah'ın "onlara rızasıyla yönelmesi" vb. açıklamalarla ifade etmesi onun bu konuda aslında teville yöneldiğini gösterir.

10) Nefs

Gerek Kuran'da gerekse hadislerde "nefs" kelimesi Allah'a izafe edilerek kullanıldığını biliyoruz. Örneğin bir ayette ".....Allah sizi kendisine karşı dikkatli olmanız hakkında uyardırmaktadır..."⁸¹ denilmektedir. Konumuzla ilgili bir rivayet de şudur: "Ben kulumun zannına göreyim. O beni zikrettikçe/hatırladıkça ben onunla beraberim. O beni gizlice zikrederse, ben de onu gizlice zikrederim...."⁸² Bu rivayette geçen "zekertühü fî nefsi" ifadesi ile ilgili olarak Kannevî şöyle demektedir: "Yüce Allah için "nefs" kelimesini kullanmak caizdir. Nefsin Kur'an ve sünnette zat için kullanılması bu konuda ruhsat olduğunu gösterir. Âl-i İmran suresinin 28. ayetinde "Allah sizi kendisine karşı dikkatli olmanız hakkında uyardırmaktadır" denilmek suretiyle Allah için "nefs" kelimesinin kullanımının caiz olduğu beyan edilmiştir.⁸³

11) Ru'yet

Ru'yet,⁸⁴ ister dünyada, isterse ahirette olsun göz ile müşahede etmek anlamına gelmektedir. Diğer bir ifade ile ru'yet, gözle meydana gelen mükemmel bir inkişaf manasına gelmektedir. Buradaki mükemmel inkişaf sözünden kastedilen ise, bir şeyi duyu organı olan gözle o şeyin hakkı olan şekilde ve olduğu gibi ispat ve idrak etmektir.⁸⁵

Tasnif döneminde, sıfatlarla bağlantılı olarak ele alınan önemli tartışma konularında birisi, Allah'ın ahirette görülüp görülemeyeceği (ru'yetullah) meselesi olmuştur. Hatta öyle ki, ru'yetullah meselesi, Halku'l-Kur'an ile birlikte Me'mun zamanındaki Mihne olayının bir argümanı haline getirilmiş ve ru'yetullahı inkâr etmeyenlere eziyet edilmiştir.⁸⁶ Allah'ın

⁸⁰ Siddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, VI, 348-349.

⁸¹ Âl-i İmran, 3/30.

⁸² Buhârî, *Tevhid*, 15.

⁸³ Siddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, X, 403.

⁸⁴ Cürcanî, Seyyid Şerif, *Kitabü't-Tarîfât*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1995, s. 109.

⁸⁵ Taftazânî, Saaduddin, *Şerhu'l-Akaid*, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1991, s. 34.

⁸⁶ Muharrem Akoğlu, *Mihne Hadiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi*, EÜSBE, Kayseri, 2001, s. 97. Bu çalışma, 2006 yılında İz Yayıncılık tarafından bastırılmıştır.

görülmesi sorunu kelâmında akıl ve nakil eksenli olarak temellendirilmeye çalışılmakta ve incelenmektedir.⁸⁷ İşte Allah'ın görülmesi meselesinin nakil eksenli olarak temellendirilince bu konuda varid olan rivayetlerin şerhinde de farklı yaklaşımlar sözkonusudur. Ancak genel olarak Ehl-i sünnet görüşünü benimseyen şarihler selefi bir çizgi takip etmişlerdir. İşte bu çizgiyi takip eden alimlerden biri de Kannevcidir. Konu ile ilgili olarak şöyle bir rivayet vardır. Cerir b. Abdullah el Becelî (r.a.)'den rivayete göre, şöyle demiştir: "Rasûlullah (s.a.s.)'in huzurunda oturmakta idik. Rasûlullah dolunay durumundaki aya baktı ve şöyle dedi siz Rabbinizin huzuruna varacaksınız ve şu ayı gördüğünüz gibi onu göreceksiniz ve görme konusunda bir zorluk ve sıkıntıyla karşılaşmayacaksınız. Dolayısıyla gün doğmadan önceki namaza ve gün batmadan önceki namaza gücünüz yettiği sürece devam edin dedi."⁸⁸ ve şu ayeti okudu: "...Güneşin doğmasından ve batmasından önce Rabb'inin sınırsız kudret ve yüceliğini tüm eksiksiz övgüleriyle an."⁸⁹ Kannevcî burada şöyle demektedir: "...Güneşin doğmasından ve batmasından önce Rabbinin sınırsız kudret ve yüceliğini tüm eksiksiz övgüleriyle an. Burada ru'yet hakiki manada olup hiçbir şek ve şüphe olmadan, size hiçbir sıkıntı olmadan vukubulacaktır. Burada görülen görülene değil, görme görmeye benzetilmiştir."⁹⁰

"...Güneşin doğmasından ve batmasından önce Rabbinin sınırsız kudret ve yüceliğini tüm eksiksiz övgüleriyle an."⁹¹ ayetinde O'nu olabilecek acziyetten ve teşbih ve ta'tîli (sıfatların inkârı) gerektirecek vasıflardan da sana verdiği nimetlere hamdederek tenzih et⁹² demektedir.

Sonuç

Haberî sıfatlar, Kur'an ve Sünnet'le isbat edilen vech, yed, nüzul, istiva gibi sıfatlardır. Bu sıfatlara yaklaşımda farklı fırka ve âlimler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Selef âlimleri genel olarak nasslarda yer alan bütün sıfatları Allah'a nispet etmeyi akidelerinin vazgeçilmez bir prensibi olarak kabul etmişlerdir. Allah'ın zâti sıfatları ile fiili sıfatları arasında herhangi bir fark da gözetmemişlerdir. Nasslarda geçen haberi haberî sıfatları müteşâbih olarak

⁸⁷ Selim Özarlan, "Allah'ın Görülebilmesi/ Rü'yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi", *F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Elazığ*, 2001, Sayı: 11/1, s. 276.

⁸⁸ Buhârî, *Tevhîd*, 24.

⁸⁹ Tâ-hâ, 20/130.

⁹⁰ Sıddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, II, 350.

⁹¹ Tâ-hâ, 20/130.

⁹² Sıddîk Hasan Han, *Avnu'l-Bârî*, II, 352.

ele almışlardır. Kur'an'da Allah'ın hiçbir şeye benzemediğini ifade eden ayetleri delil göstererek hiçbir şeyin Allah gibi olmadığını, yaratılanlardan hiçbir şeyin O'na benzemediğini belirtmişler ve bu ayetlerde geçen lafızların ne anlama geldiğini bilmediklerini yine bazı ayet ve hadislerde geçen haberi sıfatların tevillerini bilmekle de yükümlü olmadıklarını, onlara sadece iman edilmesi, anlamlarının Allah'a havale edilmesi gerektiğini söylemişlerdir.

Selefiyye'nin üzerinde birleştikleri husus, Allah'ı teşbîh ve tecsîm'den tenzih etmek için müteşâbihlerden kaçınmak ve üzerlerinde fikir yürütmemektir. Ancak onlar genel olarak "Teşbîh ve tecsîm yoktur" demelerine rağmen bu meselede kendi söylemleri ile zaman zaman tutarsızlıklara düşmüş, bazen de teşbih ve tecsîmi andıran açıklamalarda bulunmuşlardır.

Sıddîk Hasan Han, Allah'ın haberî sıfatları konusunda selef âlimlerinin takip ettiği çizgiyi takip etmiştir. Selef âlimlerinin sahip olduğu Allah'ın sıfatlarını kabul etme, tatil ve teşbihe gitmeme hususu bizzat kendisi tarafından da dile getirilmiştir. Şerhinde, Selefiyye'nin naslara literal yaklaşımı açık bir şekilde gözlenebilmektedir. Özellikle selef düşüncesinde olan âlimlerden istifade etmiştir. Kendisinden önceki âlimlerin bazı rivayetlerle ilgili yaptıkları açıklama ve tevilleri özellikle selef âlimlerden yaptığı nakillerle tenkit etmiştir. O bazı alimlerin görüşlerinin yanında, Mu'tezile, Mürcie vb. mezheplerin görüşlerine reddiye niteliğinde açıklamalarda bulunmuştur. Ancak bazı meselelerde kendisinden önceki bazı şârihlerden faydalanmak suretiyle –örneğin bir rivayette mecaz veya istiare tarzında bir kullanımın olduğunu söyleyerek- veya bazı rivayetlerde açıklama yapmadan kendisinden önceki âlimlerin bu rivayetlerdeki tevillerini nakletmekle yetinmesi ve bu rivayetlerin şerhinde yapılan yorumlarda sükût etmesi gibi- genel olarak selefî çizginin dışında yorumlar da yapabilmıştır.

KAYNAKÇA

- Akoğlu, Muharrem *Mihne Hadiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi*, EÜSBE, Kayseri, 2001.
- Asar, Muhammed Ali, *Hadislerde Allah Tasavvuru*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *el-Esmâ ve's-Sıfât*, thk. Fuâd b. Serâc Abdülgaflâr, el-Mektebetü't-Tevfikîyye, Kahire, t.y
- Birşik, Abdulhamid, Eren, Cüneyt "Siddîk Hasan Han", *DİA*, XXXVII, İstanbul, 2009.
- Budak, Ali, "*Haberî Sıfatlara Dair Rivayetlerin Te'vîl Yoluyla Çözümü Bağlamında Râzî'nin Esâsu't-Takdîs Adlı Eseri*", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011/1, c. 10, Sayı: 19, 2011.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Cürcanî, Seyyid Şerif, *Kitabü't-Tarîfât*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1995.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan, "Siddîk Hasan Han", *DİA*, XXXVII, İstanbul, 2009.
- Dalkıran, Sayın *Tanrılaştırma*, İstanbul, 2004.
- Durmuş, İsmail, "Müşâkele", *DİA*, XXXII, İstanbul, 2006.
- Durmuş, İsmail, Pala, İskender, "İstiare", *DİA*, XIII, İstanbul, 2001.
- Eren, Cüneyt, *Siddîk Hasan Han ve Ahkâmü'l-Kur'ân Tefsiri*, Erzurum, 2001.
- Eren, Cüneyt, Yılmaz, Nurullah, "*Hindistan Bhopal Emiri ve Müfessir Siddik Hasan Han'ın Osmanlı Devleti ile İlişkisi*", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 19, 2002.
- Hatipoğlu, İbrahim "Lâlekâî", *DİA*, XXVII, Ankara, 2003.
- İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'n-Nihal*, thk. Muhammed İbrahim Nasr, Abdurrahman Umeyre, Beyrut, 1996.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1996.
- İbn Teymiyye, *er-Risâletü't-Tedmüriyye*, thk. Muhammed b. Avde es-Sev'i, Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad, 1400.
- İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dârü'l-Kalem, Dimaşk, 1992.
- İsmail Hakkı, *İlm-i Kelâm*, İstanbul, 1342.
- Kandemir, M. Yaşar "Beyhakî, Ahmed b.Hüseyin", *DİA*, VI, İstanbul, 1992.
- Kastallânî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Kastallânî, *İrşâdü's-Sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XV, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1990/1410.
- el-Kannevî, Muhammed Siddîk Hasan, *Avnu'l-Bârî li halli Edilleti'l-Buhârî*, Katar, 2009.

- Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, Ankara, 2011.
- Lalekâî, Ebu'l-Kâsım Hibetullah, *Şerhu Usûli İ'tikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa mine'l-Kitâb ve's Sünne ve İcmâi's-Sahâbe*, thk. Ahmed Said Hamdan, I-V, Dârü Taybe, Riyad, 1402.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, I-II, Çağrı Yayınları, 1992.
- Maturidi, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Kitâbu't-Tevhîd*, Thk. Fethullah Huleyf, İstanbul, tsz.
- Muhâsibî, Hâris, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*, Trc. Veysel Akdoğan, İstanbul, 2003.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, I-III, Çağrı yayınları, İstanbul, 1992.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Suayb, *es-Sünen*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Özarslan, Selim, "Allah'ın Görülebilmesi/ Rü'yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi", *F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 11/1, Elazığ, 2001
- Özervarlı, M. Sait, "Selefiyye", *DİA*, XXXVI, İstanbul, 2009.
- Özler, Mevlüt, *İslam Düşüncesinde Tevhid*, İstanbul, 1995.
- Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Ğayb* (et-Tefsîrû'l-Kebîr), byy., 1357/1938.
- es-Sabuni Muhammed Ali, *Safvetu't-Tefâsir*, Beyrut, 1981.
- Taftazânî, Saaduddin, *Şerhu'l-Akaid*, (Haz. S.Uludağ), İstanbul, 1991.
- Topaloğlu, Bekir, "Allah", *DİA*, II, İstanbul, 1989.
- Yavuz, Yusuf Şevki "Arş" *DİA*, III, İstanbul, 1991.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Osman, *el-Erbeîn fî Sıfâtı Rabbi'l-Âlemîn*, thk. Abdülkadir b. Muhammed Sufi, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 1993.